

МУХІНА І.Г.

(кандидат історичних наук, зав. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківський інститут фінансів)

АТЕЇЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИСЛЕННЯ

У статті акцентується увага на механізмах запровадження атеїзму у радянській освітньо-культурній простір. Аналізуються атеїстичні погляди радянських теоретиків, розкривається роль атеїзму в ідеологічному вихованні мас та боротьбі зі старою буржуазною системою. Звертається увага на проблеми, що виникли в радянських навчальних закладах внаслідок атеїзації освіти

Ключові слова: атеїзм, атеїзація, релігія, радянське виховання, матеріалізм, тоталітарне мислення

Мухина И.Г. АТЕИЗАЦИЯ СОВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО МЫШЛЕНИЯ В статье акцентируется внимание на механизмах внедрения атеизма в советское культурно-образовательное пространство. Анализируются атеистические взгляды советских теоретиков, раскрывается роль атеизма в идеологическом воспитании масс и борьбе со старой буржуазной системой. Обращается внимание на проблемы, которые возникли в советских учебных заведениях вследствие атеизации образования

Ключевые слова: атеизм, атеизация, религия, советское воспитание, материализм, тоталитарное мышление

Mukhina I. G. ATHEISATION OF THE SOVIET EDUCATION AS AN ELEMENT OF FORMATION OF TOTALITARIAN THINKING In the article special attention is paid to the mechanisms of setting up atheism in soviet educational and cultural space. Atheist ideas and views of soviet leaders are analyzed and the role of atheism in ideological education of soviet people and the struggle with the old social system is demonstrated. The problems of the higher school are analyzed as the results of mass atheisation.

Key words: atheism, atheisation, religion, soviet education, materialism, totalitarian thinking

Постановка проблеми. Протягом ХХ ст. в людському суспільстві розгорнулася гостра боротьба між релігійним і атеїстичним світоглядами, що було результатом національно-демократичних рухів, революцій, поширення соціалістичних ідей, що привели до падіння імперій, пошуку нових шляхів суспільного розвитку, створення нових концепцій щодо розвитку й формуванню особистості. Побудова радянського суспільства є одним з

зразків запровадження жорсткої атеїзації, що насаджувалась через освітньо-культурний та інформаційний простір. Боротьба з релігією, як пережитком старого буржуазного ладу, стала одним із елементів встановлення тоталітарної системи і тоталітарного мислення, коли будь які абстрактні та ідеалістичні концепції, що не відповідали засадам матеріалізму і марксизму, рішуче відкидалися та вважалися шкідливими. Атеїзм, як ідеологічне знаряддя, поступово пронизує всі сфери духовного життя радянського суспільства, а атеїзація освітньо-виховної сфери відбиває гостру ідеологічну боротьбу, в яких народжувався радянський світогляд і менталітет.

Історіографія проблеми. В радянський період багатьма теоретиками, зокрема, А.В. Луначарським, Н.К. Крупською, Б.А. Богдановим, Е.А. Баллером та іншими боротьба з релігією визначалася як першочергове завдання по боротьбі з пережитком та відгомоном старого світу, що створює кайдани для духовного розвитку людини. Досить негативно до атеїзації радянського суспільства ставився філософ Н.А. Бердяєв, оцінюючи її з точки зору менталітету російської інтелігенції, якій притаманний певний фанатизм та захоплення соціалістичними ідеями. Але, на жаль, відсутні глибокі дослідження, що розкривають атеїзацію радянського суспільства як один з елементів формування радянського освітньо-культурного простору та тоталітарного мислення. Тому **метою статті** є аналіз механізмів запровадження атеїзму у освітньо-культурний простір, що поступово привело до формування тоталітарного мислення і тоталітарного світогляду.

Основні результати дослідження. Зі встановленням радянської влади одним з елементів культурної революції стало поширення атеїзму в суспільстві засобами освіти й виховання, масової інформації та пропаганди. А.В. Луначарський, визначаючи, яка освітня школа потрібна пролетарській державі, особливо підкреслив важливість атеїстичного виховання. На його думку, слід заборонити навчання дітей законам божим, спотвореному ідеалізмом природознавству, а навпаки надати первісні уявлення про дійсну природу і дійсне людське суспільство [1,с.14]. Атеїзм розглядається теоретиком, як ідеологічна зброя по боротьбі зі старою буржуазною системою. Він стверджував, що через релігійне виховання здійснюється підкорення людської думки безапеляційним вимогам православних і католицьких священиків. Таким чином, служитель культу виступає у якості керівника розумової діяльності людини, що веде до «абсолютної ієрархії, чорносотенству і мракобіссю» [2,с.162]. Влада офіційно оголосила матеріалізм єдино вірним світоглядом, а атеїзацію основним механізмом боротьби з немарксистськими вченнями. Так, у 1927 р. у одній з промов Й.В. Сталіна зазначалося: «Партия большевиков всегда была непримиримым противником религии и вела с ней решительную борьбу. Мироззрение большевистской партии – диалектический материализм – является последовательным атеистическим мироззрением. Оно враждебно всякому идеализму и всякой религии [3, с.7].

Через освітній процес жорстко насаджувався не тільки атеїстичний погляд на життя, але й ненависть до панівних класів буржуазного суспільства, гостро проявлялася тоталітарна ідеологія. Так, в одному з листів до піонерів Н.К. Крупська писала: «Поміщики і капіталісти... запевняли, що десь далеко, на небі, є царство небесне. Наші льотчики освоїли небо, ніяких богів, ніяких небесних царств там не знайшли. Усі знають тепер, який обман усі ці попівські вигадки... Капіталісти ненавидять нашу країну соціалізму, вони хочуть її зруйнувати. Вони намагаються через своїх шпигунів завербувати якомога більше зрадників як

от бухаринців, троцькістів... Поневолими нашу країну їм не вдасться» [4,с.14,28]. Таким чином, світогляд молодого покоління викривлювався за рахунок ідеологічних штампів, які примусово насаджувалися через виховання та апарат пропаганди, що малювали своєрідну картину світу та форму його сприйняття. Людина штучно відгороджувалася від навколишнього середовища, що знаходилося за межами соціалістичної дійсності. Закордонна територія вважалася ворожою, хибною, небезпечною, від якої необхідно постійно очікувати диверсійних акцій, протидії та «контрреволюційних випадів». Будь-які прояви індивідуального і специфічного ставлення до радянської й буржуазної дійсності, що не співпадали з генеральною лінією партії, суворо пересікалися, а на людину «наклеювався ярлик» ворога народу і радянської влади, заколотника, який протидіє владі і суспільству та заважає побудові соціалістичної держави.

Внаслідок запровадження нової економічної політики почала формуватися так звана «непманська» культура, проявляються «дрібнобуржуазні замахы» серед деяких прошарків населення, включаючи й учнівську масу. На початку 30-х рр. спостерігаються перші кризові явища в атеїстичному та ідеологічному вихованні мас, що гостро проявилися в освітній сфері. Низька навчальна дисципліна, неорганізованість та недбалість учнів, відсутність у деяких педагогів контакту з аудиторією – все це розцінювалося як прояв розпущеності молоді, міщанської рутини, релігійних забобон, антисемітизму та хуліганства, що поглинуло шкільну освіту. Частина учнів прагнула замість простого одягу носити піджаки, галстуки, банти, користування косметикою та манікюром. Все це розцінювалося як засилля дрібнобуржуазної багнюки, яке затягує учнівські колективи і відволікає їх від генеральної державної лінії будівництва соціалістичного суспільства. Також проявом «шкідливої буржуазності» вважалося проведення учнями товариських вечірок, «капусників», «гарбузиків», захоплення творами Єсеніна, що вважалося «упадництвом» тощо. Особливі побоювання освітян викликали діяльність учнівських драмгуртків, які ставили «вульгарні» любовні п'єси та влаштовували непристойні за радянськими мірками танці, читали журнали порнографічного змісту тощо. Так, в одному з так званих «любовних альбомів» учнів містився афоризм «Работа - пустяки, главное любовь, личная радость». Все це розцінювалося як просочування буржуазної моралі та індивідуалізму у радянське культурно-освітнє середовище. Крім того, атеїстичний напрям освітньо-виховного процесу зіштовхувався з проявами так званих релігійних забобон молоді, які розцінювалися як старі буржуазні пережитки. Це проявлялося у регулярному відвідуванні деякими представниками молоді церкви, захисті релігії та релігійних обрядів, носінні золотих та срібних хрестиків тощо [5, с.7-9]. Таким чином, примусове насадження атеїстичного світогляду та пролетарської моралі як єдино вірних, паплюження старих традицій і звичок у сфері побуту та духовного життя привело до своєрідних форм протесту окремих особистостей, які проявлялися в поведінці та вчинках.

Б.А. Богданов у праці «О преодолении религиозных пережитков в сознании людей» стверджував, що у класовому суспільстві релігія є знаряддям гноблення трудящих мас, вона освячує експлуатацію і розділяє суспільство на гнобителів і пригноблених. На його думку, релігія є духовною отрутою для людини і одним з пережитків буржуазного суспільства. Вона надає людині не ідеал праці, а ідеал безділля (райського блаженства). Критикуючи Біблію Б.А. Богданов, відмічав, що в ній праця розглядається як тяжка ноша, прокляття, покарання боже за «первородний гріх». Таким чином, релігійне гультайство та обряди відволікають людину від радянської дійсності та виконання завдань побудови комунізму. Виходячи з

цього, філософ приходять до висновку, що за рахунок витравлення релігії з системи освіти та радянського виховання людина отримує високі моральні якості і готова рішуче боротися з буржуазною і релігійною мораллю [6, с.23]. Суттєві ухили особливо спостерігалися в радянській педології стосовно пошуку методики антирелігійної роботи з дітьми дошкільного віку. Так, Н.К. Крупська критикувала педологічну методику поділу дітей на групи: релігійники, безбожники, опозиціонери (ті, що не довіряють богу), ті, хто сумнівається в існуванні бога, та нестійкі, що плутаються в питаннях щодо існування бога. Негативно Н.К. Крупська відносилася й до педологічних анкет по встановленню класових і ментальних установок дітей 6-7 років та їхньому відношенню до соціалістичного будівництва. Так, наприклад, дітям пропонувалося відповісти на провокаційні запитання: «Що ми будемо? Хто буде? Який у нас план? Чи поспішаємо ми будувати? Чи можуть куркуль та буржуй бути ударниками? Хто нам заважає будувати?» [7,с.56]. Подібні факти свідчать, що некваліфікованими та політиканськими діями та ідеологічним диктатом підривався авторитет педології як науки в освітній сфері, наносилася серйозна шкода дитячій психіці та штучно викривлювалася свідомість, деформувалася світогляд особистості.

Таким чином, атеїстичне, заідеологізоване радянське виховання вступило у кризовий період. Небажання значної частини молоді брати участь в антирелігійних гуртках, в діяльності комсомольських та піонерських організацій, дрібні диверсії в школі у формі хуліганства - все це свідчило про прояви соціального саботажу проти ідеологічного та атеїстичного засилля в сфері освіти, культури та духовного життя. Особистість відчувала над собою диктат, постійний контроль, а самостійність у мисленні та діяльності розглядалась як прояви ворожої і шкідливої ідеології. Влада прагнула примусити людину відмовитися від власного суспільного досвіду та досвіду батьків, якщо це не збігалось з партійними, ідеологічними установками. По суті релігія силовим методом витравлювалася з менталітету людей, з сімейних та міжособистісних відносин, що було характерним для багатьох тоталітарних суспільств ХХ століття.

Аналізуючи онтологічне підґрунтя тоталітарних вчень и тоталітарного світогляду (в тому числі й радянського), М. Бердяєв схиляється до думки, що російському мисленню взагалі притаманна схильність до сильної владної руки. Бо саме російська інтелігенція, як творець і споживач культурних надбань, прагнула свідомо чи несвідомо виробити в собі тоталітарний цілісний світогляд, в якому правда-істина буде поєднана з правдою-справедливістю. Таким чином, завдяки тоталітарному мисленню здійснювався пошук ідеального буття, ідеальних філософських форм, науки та мистецтва. Осмислюючи питання про існування добра і зла, про свободу волі, про існування чи не існування Бога, творча інтелігенція завдяки мистецтву, творчості, науки намагалася відшукати істину [8,с.48]. В цілому соціалістичні ідеї багатьма теоретиками сприймалися, як шлях до побудови ідеального, справедливого суспільства. Тому такими популярними серед російської інтелігенції стали соціалістичні ідеї, марксизм як шлях досягнення дійсно демократичного суспільства. Філософ впевнений в тому, що освітньо-культурні перетворення, що почали відбуватися після встановлення радянської влади мають глибоку ментальну основу, на якій, насамперед, розвивається ідеологічна нетерпимість, атеїзм і навіть фанатизм. Так він пише: «У нас століттями накопичувалась негативна свідомість, зміцнювались ідеї атеїстичні та нігілістичні. Останнє — результат європейського розвитку — відображалось в Росії у крайній, межовій формі. Якщо росіянин — соціаліст, то він не такий соціаліст як на Заході,

він соціаліст крайній, фанатичний, соціалізм його — поза часом і простором. Соціалізм його — релігія. Якщо росіянин — анархіст, то межовий, який бунтує проти першооснов буття. Якщо росіянин — матеріаліст, то матеріалізм для нього — богослів'я, якщо він атеїст, то атеїзм його релігійний» [9, с.156]. Таким чином, М. Бердяєв схиляється до того, що марксизм, матеріалізм та атеїзм є певною формою релігії, в якій на відміну від біблейського райського буття людині пропонується досягнення комуністичного раю.

Осмилюючи поняття духовної культури в соціалістичному і буржуазному суспільствах, Е.А. Баллер вважав, що в це поняття повинні включатися методи та способи передачі накопичених знань і навичок (школи, інститути, бібліотеки, музеї, ЗМІ, театри тощо), в культурі повинні бути взаємопов'язані мистецтво й мораль, політичні і правові ідеї, наука й філософія, право й мораль. В цілому буржуазну культуру він оцінює як класову, що розвивається на протиріччях між пролетаріатом і буржуазією. Викриваючи вади буржуазного суспільства, Е.А. Баллер робить висновок, що за рахунок відповідним чином створеного освітньо-культурного простору та державного апарату примушення буржуазна та релігійна мораль насаджується в свідомість людини, а церква за рахунок впливових засобів духовно «задурює» трудящих [10, с.15]. У 80-х рр. Д.М. Угринович звернув увагу на ідеологічний аспект релігії, яка, на його думку, створює певні ілюзії, хибні уявлення про світ і людину та прирікає її на пасивне очікування «милості божої» [11, с.61].

Висновки. Таким чином, в радянському суспільстві релігія розглядалася як патріархальний атрибут буржуазного суспільства і основний механізм духовного приборкання людини. Релігійні концепції сприймалися як форми спотвореного світогляду, який не дозволяє адекватно сприймати минуле, дійсність та будувати майбутнє. Рішуче викорінення релігії відбувалося засобами освіти, виховання та атеїстичної пропаганди. Індивідуальне в людині регламентувалося марксистською ідеологією, підмінялося суспільними штампами. Атеїзація освітньо-виховного процесу запроваджувалася на засадах тоталітарного колективного мислення, колективної поведінки та колективного світосприйняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луначарский А.В. Наши текущие задачи (какая школа нужна пролетарскому государству): Сборник статей. – М.: Работник Просвещения, 1924. – 91 с.
2. А.В. Луначарський. Против идеализма. Этюды полемические. – М.: Работник Просвещения, 1924.- 163 с.
3. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: Сборник документов за 1917-1947 г./ Н.И. Болдырев – Вып.1. – М.- Л.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. - 320 с.
4. Крупська Н.К. Листи до піонерів. - К.: Молодь, 1949. – 69 с.
5. Белоусов С.Н. Пути воспитательного влияния в школе повышенного типа. – М.: Работник Просвещения, 1930.- 127 с.
6. Богданов Б.А. О преодолении религиозных пережитков в сознании людей. – М.: Правда, 1951.- 31 с.
7. Фрадкин Ф.А. Педология: мифы и действительность. – М.: Знание, 1991. – 79 с.
8. Бердяев Н. Російська ідея. — М.: ООО “Видавництво АСТ”, Харків: Фоліо, 2004. – 180 с.

9. Бердяев Н. Духовна криза інтелігенції // Про Росію і російську філософську культуру. Філософи російського післявоєнного зарубіжжя. — М.: Наука, 1990. — 310 с.
10. Баллер Э.А. Культура социалистическая и культура буржуазная. — М.: Знание, 1961. — 40 с.
11. Угринович Д.М. Социально-психологические аспекты религиозного утешения и некоторые вопросы укрепления атеистического сознания // Вопросы философии. — 1986. - №3. — С.61-71